

О. Оскілко,

доктор філософії, доцент кафедри цивільного права
Національного університету «Одеська юридична академія»

ОКРЕМІ ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ ОЗНАК ТА ПІДСТАВ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ У ДОГОВІРНИХ ВІДНОСИНАХ

Вступ. До ознак цивільно-правової відповідальності загалом відносять: «відповідальність, що виникає перед іншими учасниками цивільно-правових відносин (фізичними або юридичними особами), а не перед державою чи суспільством загалом; у разі порушення будь-яких зобов'язань у межах цивільно-правових відносин на порушника законом чи договором покладається майнова відповідальність, тобто необхідність відшкодувати майнові втрати потерпілого (наприклад, обов'язок відшкодувати збитки іншої сторони)» [14].

Метою цивільно-правової відповідальності є відновлення порушених прав, тобто цивільно-правова відповідальність має забезпечити відшкодування фізичним або юридичним особам їх власні збитки. Отже, цивільно-правова відповідальність має відновлювальний та компенсаційний характер.

З метою застосування цивільно-правової відповідальності до особи, яка порушила цивільні права та обов'язки, у тому числі за порушення договірних зобов'язань, серед підстав виникнення такої відповідальності існують наступні умови, зокрема: «сторона договору порушила конкретні обов'язки, встановлені договором чи законом; наявність шкоди або збитків; причинно-наслідковий зв'язок між порушенням договірних зобов'язань та виникненням збитків; наявність вини порушника у вигляді умислу (наміру)

або необережності» [9] (частина перша статті 614 ЦК України).

Питанням цивільно-правових зобов'язань присвячені праці С. М. Бервено, Т. В. Бондара, Н. Ю. Голубєвої, О. В. Дзери, О. С. Кізлової, В. М. Косак, Н. С. Кузнецова, Р. А. Майданика, О. І. Міхно, Л. П. Медвідь, В. В. Луця, С. О. Погрібного, В. Й. Пашинського, І. А. Свистільник, Є. О. Харитонova та багато ін.

Виклад основного матеріалу.

За загальними правилами, притягнення до цивільно-правової відповідальності відбувається за наявності повного складу цивільного правопорушення. Однак законом можуть бути передбачені винятки з цього правила: «коли для покладання відповідальності за цивільним правом достатньо усіченого складу цивільного правопорушення, тобто не потрібна наявність усіх його елементів» [4]. Наприклад, особа, яка не виконала або неналежним чином виконала зобов'язання, у разі якщо іншого не передбачено законом чи договором, несе цивільну відповідальність незалежно від вини (стаття 1187 ЦК України), складу цивільного правопорушення, як збитки, а, отже, і необхідність у доведенні наявності іншого його елемента – причинного зв'язку між протиправною поведінкою особи і збитками завданими шкодою.

Відповідно до вимог Конституції України та законів України, актів Президента України, Кабінету Міністрів

України, наказів Міністерства оборони України та інших нормативно-правових актів здійснюється соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їхніх сімей [136]. Разом з тим, законодавство України також регулює участь військовослужбовців у цивільно-правових та договірних відносинах, і надає останнім відповідні права та обов'язки. Законодавчим актом, який визначає статус військовослужбовців, є Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу», який встановлює «загальні правила та умови щодо участі військовослужбовців у договірних право-відносинах».

Законодавчо встановлено, що військовослужбовці, так само як й інші громадяни України (фізичні та юридичні особи) мають право укладати договори у встановлених законодавством межах. Також військовослужбовці можуть укладати будь-які види цивільних договорів (купівлі-продажу, оренди, позики, послуг, тощо) та бути стороною в таких договорах. При цьому участь військовослужбовців у вказаних договірних відносинах не повинна впливати на виконання ними військових обов'язків та порушувати їх.

На сьогоднішній час, коли військова агресія РФ проти України вплинула майже на всі сфери життєдіяльності людини в Україні, зокрема, на можливість виконання цивільно-правових зобов'язань, звичайно ж виникли нові обставини, що стають перешкодою особам, учасникам договірних зобов'язань, серед яких є й військовослужбовці, виконати умови та зобов'язання, передбачені договором належним чином. У зв'язку з чим необхідно дослідити питання щодо наслідків невиконання цивільно-правових зобов'язань через запровадження військового стану в Україні, та, зокрема, з метою визнання таких обставин «форс-мажорними». Крім того, обставини сьогодення можна також вважати загально-масштабними,

як і період введення на території України та й по всьому світу, карантинних заходів з метою запобігання розповсюдження гострого респіраторного вірусу “COVID-19”, який вже встиг закінчитися. Зазначене потребує і спеціального законодавчого врегулювання, постановлення і обґрунтування правових позицій, що дозволило б більш детально врахувати особливості усіх аналогічних ситуацій.

Розглянемо докладніше елементи повного складу цивільного правопорушення, які виступають умовами цивільно-правової відповідальності.

Обов'язковою умовою цивільно-правової відповідальності є протиправність поведінки особи. Критеріями оцінки поведінки особи як протиправної є вимоги законодавства, а також відповідні їй вимоги адміністративних актів, умов договору, звичаї цивільного обігу тощо. Виступають також принципи громадянського права: принцип недоторканності власності, принцип свободи договору, сумлінність та справедливість та інші.

Протиправна поведінка може виражатися у вигляді протиправної дії чи протиправної бездіяльності особи. У науковій літературі зазначається «протиправною дією є дія, яка суперечить законодавству або іншим критеріям оцінки поведінки особи: адміністративному акту, договору, суті зобов'язання, сумлінності та розумності тощо» [12, с. 207–216].

У науковій літературі надається визначення «протиправної бездіяльності», що розуміється, як: «бездіяльність особи, яка мала об'єктивні можливості діяти, тобто мала юридичний обов'язок і фізичну можливість вчинити певні дії» [13, с. 58–63]. Наприклад, протиправною бездіяльністю є одностороння відмова від виконання зобов'язання (частина друга статті 615 ЦК України), якщо це не викликано об'єктивними обставинами неможливості виконання

зобов'язання (статті 617, частина перша статті 922 ЦК України) [9]. Навпаки, наприклад, прострочення доставки вантажів перевізником, викликане затримкою рейсу за погодних умов, хоч і є бездіяльністю перевізника, однак не може кваліфікуватися як протиправна бездіяльність, оскільки спричинена відсутністю фізичної можливості вчинити дію.

Відшкодування шкоди, заподіяної правомірними діями (статті 1169, 1171 ЦК України) не слід кваліфікувати як форму цивільно-правової відповідальності, так як відсутня необхідна умова її настання – протиправність поведінки заподіювача шкоди [2, с. 71–86].

Цивільно-правова відповідальність у формі відшкодування шкоди (збитків) передбачає наявність такої шкоди (збитків) як результату протиправної поведінки. Під шкодою, як умовою цивільно-правової відповідальності, розуміється будь-яке применшення особистого чи майнового блага особи, яка потерпіла від правопорушення. З цієї точки зору різняться матеріальна (майнова) шкода та моральна (немайнова) шкода.

Матеріальна шкода виражається в різних майнових втратах: втрата здоров'я або майна, зменшення вартості пошкодженого майна, несення додаткових витрат тощо у грошах, наприклад, у формі відшкодування збитків, характеристика яких була дана вище (статті 11, 16, 22, 1166 ЦК України) [9].

Моральна шкода є фізичними чи моральними стражданнями громадянина, викликаними порушенням його особистих немайнових прав: честі та гідності, недоторканності особистості, здоров'я тощо. Моральна шкода не піддається точній матеріальній оцінці, тому вона може бути компенсована у випадках, передбачених законом, лише в приблизно певній грошовій сумі з урахуванням вимог розумності та справедливості, індивідуальних особливостей потерпілого та інших обставин (статті 23, 1167 ЦК України,

стаття 225 ГК України) [9]. Компенсація моральної шкоди здійснюється незалежно від майнової шкоди, що підлягає відшкодуванню. Наприклад, заподіяння шкоди здоров'ю може спричинити як компенсацію моральної шкоди, так і компенсацію матеріальної шкоди (відшкодування збитків).

Встановлення причинного зв'язку як умови цивільно-правової відповідальності необхідно у всіх випадках, коли покладається відповідальність у формі відшкодування шкоди (збитків). У таких випадках, як зазначається в науковій літературі: «необхідно встановити наявність причинного зв'язку між протиправною поведінкою особи і шкодою, що виникла (збитками)» [3, с. 66–78]. Відповідно, протиправно заподіяна особою шкода підлягає відшкодуванню, а в разі якщо шкода викликана дією інших причин, а не протиправною поведінкою особи, вона цією особою не відшкодовується.

Науковці зазначають, що «причинний зв'язок є об'єктивно існуючим конкретним зв'язком явищ, одне з яких є причиною, а інше – наслідком, при цьому юридично значущою причиною завжди є поведінка людей, тобто суспільний, а не природний зв'язок явищ, який також можливий» [7, с. 44–58]. Наприклад, псування овочів, викликана їх гниттям у результаті тривалого зберігання, тобто природне явище, яке саме по собі не може розглядатися як причинний зв'язок, що тягне за собою цивільно-правову відповідальність.

Питання про поняття причинного зв'язку в юридичній літературі викликає деякі суперечки, у результаті чого сформувалися і набули широкого поширення різні теорії причинного зв'язку: «теорія типового (адекватного) заподіяння шкоди; теорія необхідного та випадкового причинного зв'язку; теорія необхідної умови; теорія прямих та непрямих причинних зв'язків; теорія можливого та дійсного заподіяння шкоди» [15].

Так, відповідно до теорії типового (адекватного) заподіяння шкоди, «певна обставина є причиною даного результату лише у тому випадку, якщо ця обставина завжди викликає аналогічні наслідки, а не лише у конкретному випадку» [2, с. 71–86]. Прихильники вказаної теорії зазначають, що «типовий причинний зв'язок потрібно інтерпретувати як наявність можливості передбачення особою настання негативних наслідків та дійсності» [10]. Ця теорія спростовується самою практикою, яка вказує на те, що типові причини не завжди спричиняють однакові наслідки.

Відповідно до теорії необхідного і випадкового причинного зв'язку, «для настання відповідальності потрібен необхідний причинний зв'язок між протиправною поведінкою і результатом, що настав, тобто випадковий причинний зв'язок не дає підстав для притягнення до відповідальності за результат» [8, с. 1–8]. Однак і тут виникає практична проблема: після настання результату неможливо розмежувати необхідні і випадкові причини, що спричинили цей результат. Крім того, з погляду філософії випадкових причинних зв'язків бути не може, оскільки зв'язок між причиною та наслідком завжди є необхідним.

Як висвітлюється в науковій літературі «відповідно до теорії необхідної умови причиною даного результату може бути визнана лише така обставина, за відсутності якої результат не настав би» [5].

Разом з тим, науковці звертають увагу на те, що: «для виявлення причинного зв'язку прихильники теорії необхідної умови пропонують використувати наступне правило: подумки виключити ту чи іншу обставину з-поміж причин, що призвели до даного результату, тобто, якщо б при цьому результат не настав би, то ця обставина визнається причиною результату, а якщо б при виключенні даної обставини результат все одно настав би, то ця обставина не є причиною

результату» [5]. Незважаючи на зовнішню привабливість цієї теорії, з нею важко погодитися. Зокрема з цього приводу науковці зазначають «у світлі вказаної теорії причинний зв'язок з об'єктивно існуючого зв'язку явищ перетворюється на суб'єктивно оціночну категорію, засновану на припущенні про те, що ця умова є причиною певного результату» [5].

Відповідно до теорії прямих і непрямих причинних зв'язків, причини настання шкоди (збитків) можуть бути прямими і непрямыми. Окремі науковці зазначають, що: «непрямі причинні зв'язки відповідно до цієї теорії пропонується не вважати юридично значущими і не враховувати як умови цивільно-правової відповідальності» [7, с. 44–58]. При цьому, науковцями звертається увага на те, що «у вказаному вище випадку такі зв'язки не можна вважати і справжніми причинними зв'язками, а отже крім того, залишається проблема розмежування прямих та непрямих причинних зв'язків» [7, с. 44–58].

У науковій літературі зазначається, що «згідно з теорією можливого і дійсного спричинення шкоди, усі обставини, супутні вказаному результату, є його причиною, проте не всі вони відіграють однакову роль, зокрема: одні обставини створюють абстрактну можливість настання негативного результату (наприклад, дитина, що купається в річці, може потонути); інші обставини створюють конкретну можливість настання негативного результату (наприклад, збирання квітів на діючому полігоні-стрільбищі); треті обставини перетворюють можливість настання негативного результату на дійсність, яка вже виникла, тобто це ті випадки, коли причина сумнівів не викликає» [6].

У разі абстрактної можливості настання результату причинного зв'язку в юридичному значенні немає. Якщо навіть результат настане, то він відповідальності не спричинить, оскільки створена ситуація не є об'єктивно повторюваною. У двох

інших випадках є юридично значущий причинний зв'язок, оскільки створена така можливість, яка може бути перетворена на дійсність завдяки обставинам, що об'єктивно повторюються в даній ситуації.

Щоб відмежувати абстрактну можливість настання даного результату від конкретного, необхідно знати результат. В індивідуальних особливостях результату завжди втілюються індивідуальні особливості лише однієї супутньої обставини. Отже, тільки та обставина є причиною, яка відобразилась в індивідуальних особливостях такого результату.

Щодо визначення «вини», у науковій літературі зазначається, що «вина як умова цивільно-правової відповідальності визначається як родовими ознаками, що характеризують провину у праві (включаючи цивільні галузі права), так і видовими (специфічними) ознаками» [6].

Разом з тим, науковці, у родовому відношенні вини розуміють як «суб'єктивну умову будь-якої юридичної відповідальності, яка виступає у психічному ставленні особи до своєї протиправної поведінки, у якій проявляється зневага до інтересів суспільства та окремих осіб» [15]. При цьому, звертається увага на те, що «внутрішні психічні процеси, які відбуваються у свідомості людини, безпосередньо дослідити неможливо, а оцінюються вони за їх зовнішнім проявом, тобто з поведінки людини» [6].

Крім того, у цивілістичній науці виною в цивільному праві визначають, як «невжиття особою всіх залежних від неї заходів для належного виконання зобов'язання або для запобігання заподіяння шкоди» [1, с. 85–92].

Отже, винною є усвідомлювана та вольова (навмисна чи необережна) протиправна поведінка особи. У цивільному праві вина має значну специфіку, що відрізняє її від вини у кримінальному та інших галузях права [15].

Намір або умисел, характеризується навмисністю порушення, неприйняттям правопорушником

заходів для належного виконання покладених на нього обов'язків. Як правило, умисел у цивільному праві поширюється тільки на саму поведінку, але не на його результат (наприклад, постачальник навмисно затримує постачання, але не має на меті заподіяння отримувачу збитків).

Найчастішою умовою цивільно-правової відповідальності є вина у формі необережності. У науковій літературі визначається, що «необережність виражається у ненавмисності вчинення правопорушення, зокрема у недотриманні правопорушником необхідних вимог обережності і обачності (уважності), які від нього вимагалися покладеними обов'язками, конкретним обставинам, умовами договору, особливостям суб'єкта-правопорушника, тощо» [11, с. 45–49]. Тут слід враховувати об'єктивний та суб'єктивний критерії оцінки характеру провини.

Об'єктивний критерій виявляється в характері покладених на правопорушника обов'язків та конкретних умов договору. Наприклад, виконання зобов'язання з доставки вантажу залізничним транспортом та грузовим транспортом передбачають різні вимоги дбайливості та обачності: у першому випадку, очевидно, вони є вищими.

Суб'єктивний критерій оцінки провини обумовлений особливостями самого суб'єкта-правопорушника. Наприклад, у виконанні зобов'язання до дій майстра обґрунтовано пред'являються вищі вимоги дбайливості й обачності, ніж до дій учня, зобов'язаного виконати аналогічне зобов'язання.

Зважаючи на викладене, цивільно-правовій відповідальності військовослужбовців притаманний ретроспективний характер, який полягає у тому, що виникнення відповідальності військовослужбовця пов'язане із вчиненням ним порушення зобов'язання, і, останнє виступає підставою виникнення відповідальності військовослужбовця. Однак для застосування заходів цивільно-правової відповідальності на

військовослужбовця необхідно встановити умови відповідальності: наявність шкідливих наслідків правопорушення, причинного зв'язку між цими наслідками та поведінкою правопорушника, провину правопорушника. При цьому цивільно-правова відповідальність є юридичним поняттям, що передбачає настання несприятливих наслідків для особи, яка порушила вимоги закону або взяті на себе зобов'язання. Особливість цього виду відповідальності насамперед полягає у компенсації збитків та втрат постраждалим сторонам. При цьому зроблено висновок про те, що, з одного боку, коли військовослужбовці беруть участь в договірних зобов'язаннях, застосовуються загальні положення чинного цивільного законодавства України щодо цивільно-правової відповідальності за невиконання чи неналежне виконання договірних зобов'язань, а з іншого боку – є суто специфічні умови та підстави цивільно-правової відповідальності військовослужбовців.

У статті висвітлюються окремі питання щодо ознак та підстав відповідальності за договірними зобов'язаннями, у яких приймають участь фізичні особи у тому числі й військовослужбовці як суб'єкти цивільних відносин. Загалом до ознак цивільно-правової відповідальності відносять: відповідальність, яка виникає в одних учасників цивільних відносин перед іншими; майнова відповідальність, яка покладається на порушника у разі порушення будь-яких договірних зобов'язань у межах цивільно-правових відносин, тобто необхідність відшкодувати майнові втрати потерпілого.

Звертається увага на те, що метою цивільно-правової відповідальності виступає відновлення порушених прав, тобто цивільно-правова відповідальність має забезпечити відшкодування фізичним або юридичним особам їх власні збитки.

Робиться висновок, що цивільно-правова відповідальність має відновлювальний та компенсаційний характер.

Зазначається, що метою застосування цивільно-правової відповідальності до особи, яка порушила цивільні права та обов'язки, у тому числі за порушення договірних зобов'язань, серед підстав виникнення такої відповідальності існують певні умови серед яких: якщо одна із сторін договору порушила конкретні договірні зобов'язання; наявність шкоди або збитків; причинно-наслідковий зв'язок між порушенням договірних зобов'язань та виникненням збитків; наявність вини порушника у вигляді умислу або необережності.

Підсумовується, що цивільно-правовій відповідальності військовослужбовців притаманний ретроспективний характер, який полягає у тому, що виникнення відповідальності військовослужбовця пов'язане із вчиненням ним порушення зобов'язання, і, останнє виступає підставою виникнення відповідальності військовослужбовця.

Ключові слова: цивільне право, цивільне законодавство, цивільні правовідносини, цивільна відповідальність, зобов'язання, договір, військовослужбовці.

Oskilko O. Selected issues in determining the characteristics and grounds of civil liability of military personnel in contractual relations

The article highlights selected issues of the characteristics and grounds of liability under contractual obligations involving individuals, including military personnel as subjects of civil relations. In general, the features of civil liability include the following: liability that arises for some participants in civil relations to others; property liability imposed on the violator in case of breach of any

contractual obligations within civil relations, i.e., the need to compensate for the victim's property losses.

It is essential to note that the purpose of civil liability is to restore violated rights, that is, civil liability must ensure compensation to individuals or legal entities for their own losses.

It is concluded that civil liability is restorative and compensatory in nature.

Thus, the purpose of applying civil liability to a person who has violated civil rights and obligations, including in case of breach of contractual obligations, is determined by specific conditions. These include: a violation of specific contractual obligations by one of the parties to the contract; the existence of harm or damage; a causal link between the breach of contractual obligations and the resulting losses; the violator's fault expressed as intent or negligence.

In summary, the civil liability of military personnel is retrospective in nature, which means that the liability of a military servant arises from a breach of duty, which serves as the basis for such liability.

Key words: civil law, civil legislation, civil law relations, civil liability, obligations, contract, military personnel.

Література:

1. Габріадзе М. Система цивільно-правової відповідальності за порушення зобов'язання. *Юридичний вісник*. 2020. № 1. С. 85–92.
2. Голубева Н. Ю. Загальні підстави відповідальності за завдану майнову шкоду: на матеріалах судової практики. *Наукові праці НУ «ОЮА»*. 2015. С. 71–86.
3. Гринько С. Д. Причинно-наслідковий зв'язок як об'єктивна умова виникнення деліктних зобов'язань в Україні. *Університетські наукові записки*. 2010. № 2 (34). С. 66–78.
4. Зобов'язальне право України : підручник / Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.» ; за ред.: Є. О. Харитонов, Н. Ю. Голубевої. К. : Істина. 2011. 848 с.

5. Канзафарова І. С. Теоретичні основи цивільно-правової відповідальності в Україні : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2007. 453 с.

6. Килимник І. І. Цивільне право України : навч. посібник / І. І. Килимник, А. М. Бровдій, Д. Є. Кутоманов; Харк. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Беке-това; Х. : ХНУМГ. 2014. 225 с.

7. Костяшкін І. О. Причинно-наслідковий зв'язок між шкодою та діяльністю особи, пов'язаною із транспортним засобом, як умова виникнення зобов'язань. *Університетські наукові записки*. 2018. № 66. С. 44–58.

8. Кочина О. С. Причинний зв'язок як умова відшкодування моральної (немайнової) шкоди. *Цивільне право. Електронний журнал Чернігівського Національного технологічного університету*. С. 1–8.

9. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України / за заг. ред. В. І. Теремецького. Київ : Видавничий дім «Професіонал». 2021. 1158 с.

10. Отрадна О. О. Недоговірні зобов'язання в цивільному праві України : навч. посіб. К. : Юрінком Інтер. 2009. 240 с.

11. Парасюк В. М. Теоретичне обґрунтування сутності підстави цивільно-правової відповідальності. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2020. № 1. С. 45–49.

12. Ромась Д. С. Протиправна поведінка як умова цивільно-правової відповідальності за порушення авторського права. *Університетські наукові записки*. 2020. № 3–4 (75–76). С. 207–216.

13. Ромась Д. С. Об'єктивні умови виникнення цивільно-правової відповідальності за порушення авторського права. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2021. № 54. Том 2. С. 58–63.

14. Цивільне право: підручник : у 2 т. за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасиби-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. Х. : Право. 2014. Т. 1 656 с.

15. Цивільне право. Загальна частина : навч. посіб. / О. Є. Аврамова, А. С. Горбенко, Н. О. Горобець та ін. ; за заг. ред. С. О. Сліпченка, О. Л. Зайцева ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2022. 332 с.

Дата надходження статті: 08.07.2025

Дата прийняття статті: 18.07.2025

Опубліковано: 22.09.2025

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0